

MUSIKEN I SVERIGE

Band I. Från forntid till stormaktstidens slut 1720

Del 2. VASATID OCH STORMAKTSTID

Kapitel 7. Skola och universitet

(Jan Olof Rudén)

Skolorna

Universiteten

Huvudredaktör: Leif Jonsson

© Bokförlaget T. Fischer & Co och

Kungl. Musikaliska akademien 1994

ISBN 91 7054 700 9

Kungl. Musikaliska akademien skriftserie nr 74:I

ISSN 0347-5158 (ISBN 91-85428-82-5)

Grafisk formgivare: Lars E. Pettersson

Fälths Tryckeri, Värnamo 1994

Digitaliserad med tillstånd av förlaget

7. SKOLA OCH UNIVERSITET

SKOLORNA

Undervisningen i reformationstidens skolor skilde sig inte mycket från den medeltida latinskolans. Latinet var viktigt, det var för alla porten till högre bildning och allt skedde på latin, t.o.m. djäknarnas inbördes konversation. Vidare studerades grammatik, retorik och logik samt teologi och – inte minst – musik. Dessa skolor hade som huvuduppgift att utbilda präster, och för dem var sångfärdighet nödvändig. Enligt »Ordning huru läsas skal j Scholerna» (kyrkoordningen 1571), som i mångt och mycket endast bekräftar tidigare bruk, började undervisningen kl. fem på morgonen och slutade inte förrän fem på eftermiddagen. Mellan tolv och ett skulle det övas i musik, både »Chorali» och »Figurativa», d.v.s. en- och flerstämmig musik, samt undervisas i »Rudimentis Musicae», allmän musiklära. På söndagen fick skolmästaren ge lärjungarna lov i en timme eller två efter middagsmålet »til at leeka, eller ellies haffua för hender pro recreatione hwad the wilia [= för att leka eller roa sig bäst de kan]». Men efter aftonsången skulle de förhöras i musikens grunder.

Ill.: Träsnitt »Om skolor och ungdomens uppfostran» i Olaus Magnus 1555, bok 16, kap. 1.

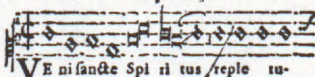
Quid est Musica?

Est ars bene canendi, En konst att kunna
äta och väl sjunga.

*Quotplex est Musica? Duplex,
Choralis & Figuralis.*

Quid est Choralis?

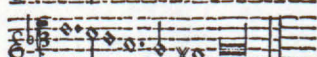
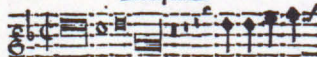
Est quae aequalem servat mensuram, 3
hvilken man låta länge sjunger på hvar not.

Exemplum.*Quid est Musica Figuralis?*

Est quae mensuram servat inaequalem; 3
hvilken man låta länge eller snart sjunger på
hvar not.

Es

Ex

Exemplum.

*Quot sunt praecipua capita quibus tyro maxime
opus habet? Quing.*

1. Clavis, Eter är såsom en nyckel till Mu-
sica. 2. Vox, Stämman. 3. Cantus, Söngen.
4. Mutatio, förändringen i sjungandet. 5. Figu-
ra, Notens punctens och pausens figur.

*Caput I. De Clavibus.**Quid est Clavis?*

Est litera quae cantum aperit, En Boofstaf
som vnderviser huru man sjunga skal.

Quod sunt Claves? Septem.

A la mi re, B fa si mi, C sol fa ut,
D la sol re, E la mi, F fa ut, G sol re ut.
Ex his hinc claves signatur; Hvilka pålaga
antefnas i begynnelsen, videlicet ha tres.

F fa

F fa ut, C sol fa ut, G sol re ut.
In cantu b mollari, In cantu b dur.

F fa ut utrum
in b molli hoc mo-
do.

In cantu b mollari, In cantu b dur.

C sol fa ut utrum
in b molli hoc mo-
do.

In cantu b molli, In cantu b durati.

G sol re ut utrum
in b molli hoc mo-
do.

*Caput II. De Vocibus.**Quid est Vox?*

Est syllaba quae quilibet cantus exprimit
tot, En stäffulle med hvilken alla sängere
sjön warden sungen.

Quod sunt Voces? Sex.

Ut, Re, Mi, Fa, Sol, La.
In Cantu b mollari, Ut, si, mi, re, fa, sol, la.

Ut, Re, Mi, Fa, Sol, La.
In Cantu b mollari, Ut, si, mi, re, fa, sol, la.

Ill.: De tre första si-
dorna ur Laurentius
Laurinus' lärobok i
musik, *Musicae rudi-
menta pro incipienti-
bus necessaria* (1622).

Klasserna var fyra. I de lägre sjöngs enklare enstämmig musik, evange-
lisk kyrkovisa framför allt, högre upp tillkom svårare enstämmighet,
gregoriansk sång, samt enklare och svårare flerstämmig sång. Om in-
strumentalundervisning talas ytterst sällan i skolordningarna, men ef-
tersom instrument flitigt brukades i kyrkan kan även djåkarna redan
på 1500-talet ha fått göra bekantskap med sinkor (kallade cornetti), ba-
suner och pukor samt stråkinstrument, något som i varje fall blev van-
ligt under 1600-talet. Dock får man räkna med medverkan av stads-
musikanter (om dessa, se s. 363 f.).

Musiken tillhörde sedan medeltiden quadrivium, tillsammans med
aritmetik, geometri och astronomi (se s. 62). En rest av denna som
läroämne ansedda ställning var undervisningen i musikens teori. Än
viktigare var dock notläsningsförmågan. För klass IV hänvisas i 1611 års
skolordning till Heinrich Fabers *Compendiolium musicae pro incipienti-
bus*. Men det producerades också egna läroböcker i Sverige. Rektorn i
Söderköping, Laurentius Laurinus, utgav år 1622 *Musicae rudimenta
pro incipientibus necessaria* (ill. ovan), som var mer elementär än Fabers
handledning. Men på samma gång är den modernare eftersom Zarlinos
oktavsystem omnämns. Men man slapp inte undan musikundervis-
ningens gamla hexakordlära med dess invecklade regler för solmisation
och mutation, åskådliggjorda genom den guidonska handen (se s. 63).
Därtill kom mensuralnotationens teori, som mötte redan i uppteck-
ningen av kyrkovisorna och sedan i den flerstämmiga musiken. Upp-
teckningar 1635 efter Jonas Columbus' undervisning i Uppsala, *Synopsis
musicae*, behandlar även dur och moll samt proportionsläran i mensu-
ralmusiken. Andra läroböcker utarbetades av Israel Olai Leimontinus

under hans tid som kantor i Kalmar 1653–77 (i handskrift). Andreas Orostander fick i Västerås 1703 utgivet ett *Compendium musicum* på gymnasiekassans bekostnad.

Allteftersom korprästerna försvann blev det skolmästarens ansvar att svara för kyrkomusiken. I helgdagarnas tideböner skulle djäkarna medverka och öva i god tid så att de var väl förberedda («sigh ther på j tijdh öffua, så at the mågha warda j sakenne ferdighe»; Kyrkoordningen 1571). Detsamma gällde högmässans sång på söndagarna samt figuralsången som skulle övas inför stora högtidsdagar.

Piae cantiones

Sveriges första för skolbruk avsedda sångbok, *Piae cantiones* («fromma sånger»), har särskilt kommit att förknippas med de finska skolstäderna Åbo och Viborg. Sångbokens kulturella kontext är likväl mera vidsträckt. Boken kan ses som ett belägg för den kulturella samhörigheten i Östersjöregionen (Bohlin 1979).

Första upplagan av *Piae cantiones* trycktes i Greifswald 1582. Utgivaren var enligt både titelblad och förord Theodoricus Petri »Nylandensis», född i Borgå. 1581 inskrevs »Theodoricus Petri Svecus Wiburgensis» vid universitetet i Rostock. I förordet nämns en »högst kompetent» medarbetare till Petri som bearbetade 12 stycken två–fyrstämmiga sater för att motsvara den »moderna smaken». Möjligen var denne medarbetare Martinus Toumannus, sedermera kantor vid skolan i Mecklenburg. Som tryckare anlätades Augustinus Ferber i Greifswald – varken i Rostock eller i Sverige fanns något nottryckeri vid denna tid.

Även om ett direkt samband mellan *Piae cantiones* och kyrkoordningen 1571 inte kan beläggas, motsvarar boken det där framförda önskemålet, att äldre texter – i enlighet med gällande teologiska ståndpunkter – omskrivits till »vad bättre är». Lättsinniga vagantvisor gavs nu en from karaktär, gamla Mariavisor kom genom stundom klumpiga ingrepp att syfta på Kristus. Denna korrigerings utfördes av »framstående män i Åbo stift», sannolikt framför allt rektorn vid stadens katedralskola Jacobus Petri Finno, som ofta i finsk litteratur – med bristfälligt motivering – brukar utpekats som sångbokens egentlige tillskyndare och utgivare.

Piae cantiones från 1582 innehåller 74 sånger, av vilka de flesta är enstämmiga. Sju av sångerna är tvåstämmiga, tre trestämmiga och två fyrstämmiga. De är indelade i elva grupper: 24 julsånger, 9 passions- och påskånger, en pingstsång, 3 trefaldighetssånger, 2 nattvardssånger, 4 bönesånger, 14 sånger om livets eländighet, 10 sånger om skollivet, 2 sånger om endrårken, 3 historiska sånger och 2 vårsånger – en indelning som kom väl tillpass inte bara i kyrkan utan även under djäknevandringarna. Forskningen har funnit mer eller mindre likalydande

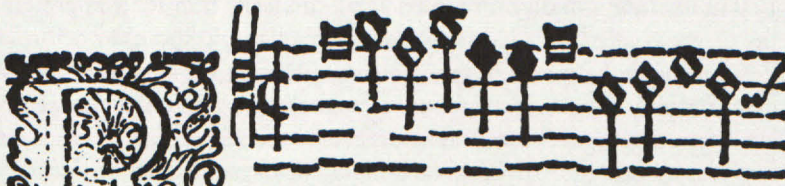
versioner av ca hälften av melodimaterialet i tidiga utländska källor. Det gäller allmäneuropeiskt gods från bl.a. Frankrike, Tyskland (bl.a. »In dulci jubilo»), Böhmen, Polen och Danmark (bl.a. »In vernali tempore»). Fyra av melodierna ingår dessutom i källor tillkomna före 1582 i det nuvarande Sverige, två tidiga melodivarianter av »Divinum mysterium» och »Jesus Christus nostra salus» har påträffats i det nuvarande Finland. Textmotsvarigheterna i tidiga källor är flera.

I nuvarande forskningsläge kan endast gissningar göras beträffande härkomsten av den övriga hälften av samlingens melodier. Möjligheterna är många, såsom den, att sångerna kan ha haft sina motsvarigheter i baltiska skolor. Några av de sånger som inte kunnat beläggas i äldre källmaterial, och som alltså kan ha tillkommit inom det dåvarande svenska riket (inklusive Finland), har akrostikon (radernas begynnelsebokstäver bildar tillsammans t.ex. ett namn) med nordisk klang. Hit hör RAGALDUS i »Ramus virens olivarum» – i sen tid kallad Finlands medeltida nationalhymn (ex. 1).

Samlingen sprids över hela det svenska riket. Exemplar av 1582 års tryck är bevarade i de svenska skolstäderna Linköping, Växjö och Skara. En textupplaga på finska trycktes 1616 på åtgärd av kyrkoherden Hemming i Masku nära Åbo.

I Viborg synes skolsången, och därmed kyrkosången, ha upplevt en uppgångsperiod på 1620-talet. Olof Elimæus, från 1618 biskop i Viborg, publicerade sin *Soomenkielinen virsikirja* (tr. i Stockholm 1621), en av de allra tidigaste finskspråkiga psalmböckerna. Den andra notförsedda upplagan av *Piae cantiones* trycktes 1625. Enligt titelbladet tillkom den nya upplagan genom släkten Ruthas försorg, och bekostades av två bröder till Theodoricus Petri: Johannes och Bartholdus Petri (Rutha). Förordet undertecknades av Heinricus Martini Fattabwr (som hade studerat i Rostock och Wittenberg, han blev sedermera kyrkoherde i Nyenskans) och Matthias Jacobaeus [Tolia] (född i Viborg, student vid universitetet i Rostock, blev magister vid universitetet i Wittenberg 1617). Daniel Friderici, kantor i Rostock, vidtalades som musikalisk expert. Friderici vidtog just inga ändringar beträffande de enstämmiga melodierna, som han synbarligen fann försvara sin plats. Däremot gjorde han ingrepp i de flerstämmiga satserna; några av dessa nykomponerade han i den gryende barockens anda. Även denna upplaga trycktes i Tyskland, nämligen i Rostock.

Ytterligare en upplaga av *Piae cantiones* (»Thesse cantiones eller gudeliga hymni [...] för många åhr här uthi Sverige och Finlandh af ungdomen i scholerna brukade») utgavs av Johannes Kankel och trycktes 1679 i Visingsborg på uppdrag av riksdrotsen Per Brahe, som tidigare varit generalguvernör i Finland. Sångurvalet följer upplagan 1582. Förutom texten på latin upptas endast tomma notsystem.

Ramus virens o-
 Bi num genus a-

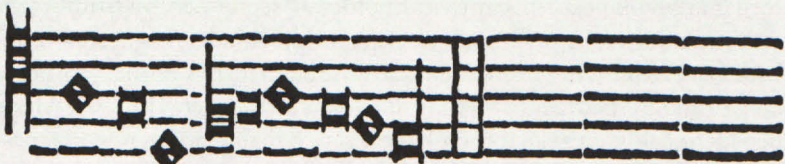
liua rum per columbam panditur:
 nima rum arca Noë clauditur.

Ergo plebs Finno nica gaude de hoc

dono, quòd facta es Catholica

Verbi Dei sono.

Ex. 1: »Ramus virens»
 ur *Piae cantiones*
 (1582).

Skolensembler för flerstämmig musik

Redan innan gymnasier inrättades i stiftsstäderna från 1620-talet fanns det elever av alla åldrar vid skolorna, vilka redan på 1500-talet utfört en flerstämmig vokalmusik. Gymnasiernas tillkomst var alltså inte en förutsättning för tillgången på tenor- och basröster, även om skolensembeln i fortsättningen bestod av musikbegåvade elever från gymnasiet fyra klasser och från trivialskolans klass IV. Lägsta åldern för klass IV var 13–14 år. Däremot sammanföll gymnasiernas tillkomst med en ny musikstil, vilken fordrade (domkyrko)organistens medverkan som generalbasspelare. Det är barockens ackordiska tänkande i motsats till renässansens melodiska, vilket yttrade sig i ökad betydelse för basstämman och den högsta stämman medan mellanstämmorna tilldelades en ackordutfyllande funktion. Generalbassspelaren vid tangentinstrumentet blev därmed en sammanhållande kraft i ensemblen.

Ännu skolstadgan av 1693 föreskriver att sångövning skall hållas varje skoldag och att de med god röst skall lära sig sjunga figuralmusik (flerstämmig musik). Stiftsstädernas ensembler för figuralmusik, som bestod av några sångare i varje stämma kompletterade med några instrumentalister (som företrädesvis spelade stråkinstrument, sinkor och basuner), var alltså den musikresurs som fanns att tillgå för att i kyrkan framföra konstmusik med latinsk, tysk eller svensk text.

Ensemblens tjänstgöringsskyldighet var enligt kyrkoordningen 1571 18 helgdagar per år. Dessa var huvudsakligen desamma som i vår tid med tillägg av Jesu dopdag (6/1), Kyndelsmässodagen (2/2), Vårfrudagen/Marie bebådelsedag (25/3), Skärtorsdag, Kristi förklarings dag (7:e söndagen efter Trefaldighet), Marie besökelses dag/Visitationis (2/7) och Mikaeli/Mikelsmäss (29/9). På vissa håll, bl.a. i Linköping, framträdde ensemblen dessutom varje söndag. Då skulle rector cantus Ericus Erici Bröms och subcantor (för trivialskolan) Johannes Bartholdi utföra ett flerstämmigt verk med 24 sångare och 8 instrumentalister (Luttu 1968, s. 24). Förutom tjänstgöring i gudstjänsten skulle ensemblen framträda vid skolans solenna festligheter, kungabesök och andra förnäma besök i staden samt vid firandet av segrar och fredsslut.

Vissa tider var i stort sett allt musicerande förbjudet, något som drabbade både skolor, organister och stadsmusikanter. Dit hörde – förutom långa tider av landssorg – fastan mellan Vårfrudagen (Jungfru Marie bebådelsedag) den 25 mars och Påskdagen. Kristi lidandes historia, passionen, framfördes dock i påskveckan. På flera orter finns en Johannespassion på svenska från 1640-talet (utgiven i *Monumenta musicae Svecicae*). Den framfördes sannolikt på långfredagen. Just framförandet av passioner i påskveckan ledde ju på 1700-talet till det offentliga konsertväsendets framväxt i Sverige och andra länder (se vol. II, s. 436).

Skolenseblernas sammansättning

Redan senrenässansens repertoar omfattade musik avsedd att framföras såväl vokalt som med alla slags instrument (»tum viva voce, tum omnis generis instrumentis cantatu commodissime»), som det står i Jacob Meilands *Selectae cantiones* (Nürnberg 1572), vilken enligt påskrift tillhört skolan i Kalmar senast 1623 (Davidsson 1952, nr 331). När den venetianska flerkörigheten – och därmed barockens musikstil – genom tysk förmedling nådde Sverige på 1620-talet krävde det nya klangidealet grupper av olika klangkaraktär i rummet.

Barocken som musikstil formades i Italien under 1500-talets slut och början av 1600-talet med Venedig och Florens som viktiga centra. I Venedig utbildades genom främst Giovanni Gabrieli i Markusdomen en flerkörig stil som innebär en stereofonisk musik, en musik i rummet åstadkommen av vokala och instrumentala ensembler placerade på olika läktare i kyrkan. Dessa tillåter växlingar i dynamik (piano–forte), i närhet och avstånd, i samverkan eller kontrast. Så sent som på 1650-talet avskrevs i Uppsala några motetter ur Gabrielis *Sacrae cantiones* (1597).

Den flerköriga stilen nådde Sverige via den i Hamburg verksamme Hieronymus Praetorius. Jonas Columbus, som var den som präglade musikverksamheten i Västerås och Uppsala (se nedan s. 285), var stor beundrare av Praetorius' musik och sörjde för framföranden av den. En förteckning från Västerås 1622, då Columbus var musikledare, innehåller 4 basunister och 9 stråkmusikanter. 1678 bestod ensemblen där av 12 sångare, 4 bleckblåsare och 4 stråkar, d.v.s. ett tjugotal medverkande, som kunde bilda en flerkörig ensemble (Kallstenius 1923, s. 196).

I Linköping fanns redan tidigt träblåsinstrument: krumhorn (senast 1627), skalmejor (senast 1638) och dulcian (senast 1616). År 1682 kunde stadens gymnasium uppvisa 8 stråkinstrument, 4 skalmejor/dulcian, 4 basuner samt 15 sångare, tillsammans 31 man. Detta var mer än vad Hovkapellet mäktade vid samma tid.

Inte förrän framåt år 1700 synes tangentinstrument ha anskaffats vid skolorna. Tidigare hade behovet saknats eftersom den repertoar som erfordrade generalbas framfördes mest på orgelläktaren i kyrkan. Att skolorna mot århundradets slut fick behov av tangentinstrument, närmast av cembalotyp, låg i tiden. I borgarnas hem blev sådana också vanligare från den tidpunkten vid sidan av knäppinstrumenten (se s. 390).

Skolan fick genom instrumenten ytterligare en musikenhet att administrera, något som ett flertal bevarade instruktioner vittnar om. Inte bara inköp och vård av instrument blev en betungande utgiftspost

utan också bekymret med att lärare och elever måste lära sig att behärska instrumenten och sörja för att det ständigt fanns utbildade instrumentalister. Inköpen skedde oftast från Tyskland, ibland av särskilt utsända lärare. Den inhemska instrumenttillverkningen var liten. Dock fanns t.ex. i Stockholm basuntillverkaren Georg Niclas Öller (hovtrumpetare; se Kjellberg 1979, s. 519).

Den som undervisade på instrument var rector cantus eller någon duktig elev. Under andra hälften av 1600-talet var det i regel organisten som fick anställning som rector cantus eftersom han var musikaliskt »konstförfaren» (fackman) och behärskade olika typer av instrument. Som generalbasspelare i skolensembeln svarade han för det ackordiska fundamentet och hade möjlighet till gehörsmässig överblick vid inövandet av nya stycken. Även stadsmusikanterna togs i anspråk som instrumentallärare i skolorna. Detta har särskilt kunnat beläggas i Skånelandskapen.

I bl.a. Helsingborg fanns detta åliggande med i musikantfullmakterna från äldsta tid. Christian Rasmussen och Adam Lange bekräftade år 1668 att de alla vardagar skulle infinna sig i latinskolan en viss timma om dagen för att undervisa och öva eleverna i instrumentalspelning (»alle Sögnadage ge udj den latinske Schollen her ibm: I wisse timmer om Dagen oss lade indfinde med worris Instrumenter, til Disciplernes information och Exercitie»; LLA, magistraten, BIII:1 14/5 1668; se vidare Andersson 1990, s. 13). Skolledningen tycks vid den tidpunkten ha varit fast besluten att utveckla skolans instrumentalmusik. Dessa år inköptes nämligen två basuner, en »viol» och en »Basfiol». Dessutom inhandlades 25 1/2 aln »Musicus klaede» – d.v.s. tyg till särskild kläde-dräkt för de skolbarn som medverkade i musiken (Gossläroverket i Helsingborg, GI:1; se Andersson 1990).

Det blev dock omöjligt att i längden upprätthålla den dagliga instrumentalundervisningen. Redan i efterträdarnas fullmakt 1672 talas om undervisning i skolan »naar fornöden giörris», d.v.s. vid särskilda tillfällen på anmodan av skolmästaren (LLA, magistraten, BIII:1 11/7 1672; se Andersson 1990). I första hand var det till de stora helgerna, då en mer anspråksfull kyrkomusik skulle framföras, som stadsmusikanten särskilt övade skolynglingarna i instrumentalmusik.

I stadsmusikanten Michael Zolls fullmakt 1692, vars lydelse gällde under större delen av 1700-talet, preciseras Helsingborgsmusikantens skoltjänst. Myndigheterna krävde att Zoll inom ramen för sin årliga lön dels skulle bistå skolmusikanterna inför vissa högtider i kyrkan, dels undervisa två meddelösa skolynglingar. Härutöver kunde han mot särskild betalning meddela instrumentalundervisning åt dem som hade fallenhet för sådan:

»Infiner sig wed ansejendet utij Skohlan, at öfwer spela emoth högtijderne, efter gammel Plägsädh till Scholens och kyrckians tienst Informera dhen till Instrumentalische Music lust hafwende Ungdom för betahling och elliest åhrligen twenne Medellösa Discipler förutan betahlning.» (LLA; magistraten, BIII:3 3/7 1692; se Andersson 1990.)

I övrigt visar bevarade domkyrkorådsprotokoll och skolberättelser att förutsättningar och intresse att sköta musikledarbefattningen växlade, inte minst på grund av små och oftast otillräckliga inkomster. Studerade lärare vid skola och gymnasium eftersträvade en ekonomiskt säkrare och socialt betydelsefullare prästtjänst. Därför var rector cantus-tjänsten ofta en etapp mot målet, t.ex. en mer välavlönad kyrkoherdetjänst. Organisten å sin sida föredrog gästbudsspelningar framför undervisning om det var han som var rector cantus.

Repertoar för stiftsstadernas kyrkor

Den repertoar vi idag finner i svenska gymnasiebibliotek är en europeisk standardrepertoar avpassad för protestantiska kyrkor och skolor, varav mycket ej längre tillhör det levande muskarvet. Tidens tand har gått hårt åt musiksamlingarna. Bevarade notböcker kan dock ge en uppfattning om vilka orter som varit musikaliskt livaktiga. Åke Davidssons katalog 1952 över bevarade tryck från 1500- och 1600-talet framhäver för 1600-talet Kalmar, Linköping, Lund, Stockholm, Strängnäs, Uppsala, Västerås och Växjö, d.v.s. stifts- och gymnasiestäderna.

Under 1500-talet innehöll skolornas samlingar en del musik som odlades i de katolska områdena. Från förra delen av 1500-talet finns i Växjö flerstämmiga mässor m.m. av tonsättare som Josquin, Senfl och Willaert, och från århundradets andra hälft finns i Kalmar och Västerås musik av den tidens allra främsta, såsom Orlando di Lasso, Giovanni Pierlugi da Palestrina och Jacobus Handl (Gallus). Efter 1620-talet slutade man i allmänhet att framföra denna musik, då mässordinariets satser i den protestantiska gudstjänsten hellre utbyttes mot mässade texter på svenska. Däremot finns fortsättningsvis motetter och andliga konserter, som i högmässan utfördes före predikan (ad suggestum) eller under nattvardens utdelande (communio).

Det var nu som den italienska barocken förmedlades av tyska nottryckare och mestadels tyska tonsättare. Allmänt gäller några decenniers eftersläpning mellan tryckår och noternas införlivande i skolans bibliotek. Detta kan ha rent praktiska orsaker: det fanns redan en repertoar på skolan och en ny repertoar kostade möda att sätta sig in i och utbildade instrumentalister fanns sällan att tillgå. Notinköp var dyrbara och skolans penningbrist kronisk. Denna tidsliga eftersläpning kan iakttagas genom påteckningar, som *Liber scholae Arosiensis* (tillhörig

Ill.: Titelbladet till musikantologin *Florilegium Portense* (Discantus). (Leipzig 1618, sammanställt av Erhard Bodenschatz.)

FLORILEGIUM PORTENSE,

continens

C X V . .

Selectissimas Cantiones 4. 5. 6. 7. 8. Vocum
præstantissimorum ætatis nostræ Autorum.

In Illustri Gymnasio Portensiante .

& post cibum sumtum nunc temporis usitatas:

in Nominis Dei gloriam, Ecclesiarum decus,

& studiosæ Juventutis usum,

Collectum & editum.

AUTORE

M. ERHARDO BODENSCHATZ

Lichtenbergense Gymnasij Portensis

olim Cantore.

Editio altera ab ipso autore auctior & emendatior reddita.

Cum gratia & privilegio Electoris Saxonie.

L I P S I Æ,

Typis & sumtibus Abrahami Lambergi

& Caspari Clofemanni.

ANNO ἡς αὐθροουσίας. M. D. C. XVIIIP

skolan i Västerås) plus årtal, eller i inventarieförteckningar. Nothäftena bands sedan samman och utnyttjades under många decennier, något som elevens namnteckningar i noterna eller inskrivna årtal visar.

Det är troligt att många av de i skolbiblioteken bevarade notböcker-na var privatinköp eller krigsbyte som först senare införts i landet och aldrig kom till användning hos oss. Även en del musikalier från hov-musiken och hertighoven hamnade i skolbiblioteken. Avsikten med framställningen här är att söka klargöra vilken repertoar som anskaffa-des för kyrkans och skolans särskilda behov och när den tidigast kan ha kommit till användning.

Ill. (höger sida):
Michael Praetorius,
Polyhymnia (1618–19),
titelbladet till bassus
continuus (efter
exemplar i Västerås;
Stadsbiblioteket).

BASSUS-GENERALIS

Seu Continuus.

POLYHYMNIA

Caduceatrix & Panegyrica.

Darinnen

Solemnische Friedt- und Frew-

den Concert: Inmassen dieselbe / respective, bey Kayser : König :

Chur: und Fürstlichen zusammen Kunstten: Auch sonst in Fürst: und
andern fährnehmen Capellen und Kirchen
angeordnet:

Und mit

i. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13.
14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21.

auch mehr Stimmen.

Off

II. III. IV. V. und VI. Chor gerichtet:

Mit allerhand Musicalischen Instrumenten und
Menschen Stimmen / auch Trommetten und Heer-
Pauken Musiciret und geübt
worden.

In welchen etliche unterschiedene neue Arten und Manieren
der Concertat-Music, so bey jeglicher Cantion in diesem BASSO.
General & Continuo (Pro Directore Musices & Organico, auff
Orgeln/Regaln/Cla- vicymbeln, Lauten und Theorben
accommodiret) verzeichnet / auch mit Sinfonien
und Ritornellen gesteret / zu Observiren
und in acht zunehmen
seyt.

Durch

Michaelen Pratorium. C.

Gedruckt zu Wolffenbüttel / durch Ertam Holwein / Fürstl.
Brauns. Buchdrucker und Formschneider daselbst.

In Verlegung des Autoris.

Anno Christi, M. DC. XIX.

Kyrkornas flerstämmiga repertoar var gemensam för hela det protestantiska Östersjöområdet. Den påverkades inte av de modeväxlingar som kan avläsas i kunga- och furstehovens repertoar av ofta specialkomponerad musik, i Stockholm med tidvis starkt katolskt inslag. Att bevarade musikalier kommit till användning framgår bl.a. av rättelser i nottexten, texter översatta till svenska o.s.v. Det var inte nödvändigt att sjunga på svenska, även om detta var ägnat att tillmötesgå församlingen. Det vanligaste var ändå att skolans figuralensemble sjöng på latin. Mer anmärkningsvärda är texter på tyska, ett språk som inte övades i skolan. Men tyska språket var i många hänseenden nyttjat som ett andra riksspråk och de flesta borgarna i städerna förstod det utan vidare (Moberg 1942, 54).

Varje stämma, även de vokala, hade sin egen stämbok. Inte mer än tre sångare fick plats att samtidigt sjunga ur en sådan stämbok. Detta motsvarar högst 12 sångare för en fyrstämmig sats och 15 sångare för en femstämmig. Det förekom under 1600-talet verk med upp till 12 stämmor. Med två sångare i varje stämma räcker 12–15 sångare till sex–sju vokalstämmor; övriga torde ha spelats instrumentalt.

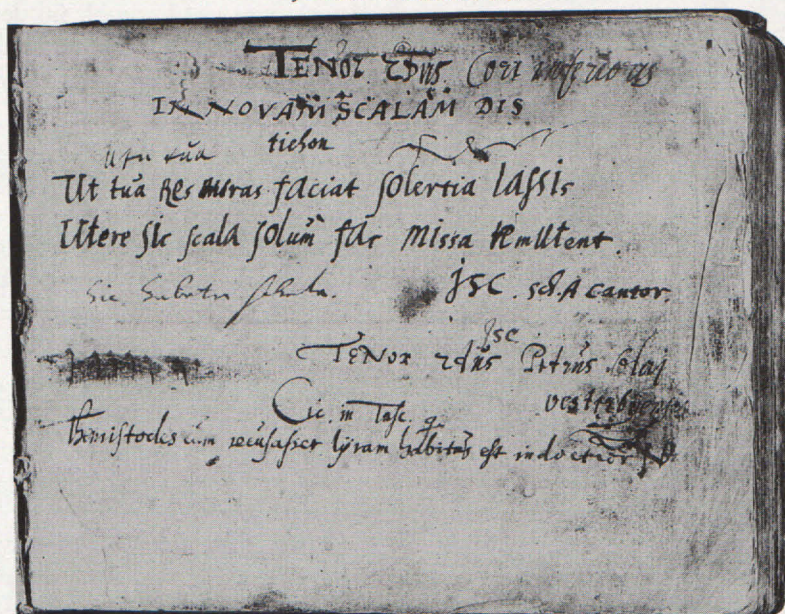
Renässansmusik förekommer i handskrivna stämböcker som är bevarade i Enköping, Kalmar, Linköping, Strängnäs, Västerås och Växjö från tiden strax innan gymnasierna tillkom på orten. Det är motetter på latin och tyska, ibland översatta till svenska.

De tonsättare som är aktuella i dessa handskrivna notböcker är desamma som i t.ex. *Florilegium Portense* (se ill. s. 282) en antologi som sammanställdes av den tyske tonsättaren Erhard Bodenschatz (1603, 1618–21). Detta standardverk innehåller ca 200 stycken 4–10-stämmiga motetter på latin (några även på tyska) av bl.a. Lasso, Handl och Hieronymus Praetorius.

Från och med 1620-talet finns i handskrifterna allt fler italienska verk tonsatta i den begynnande barockstilen – i Enköpings S:t Ilianskola med tonsättarnamn som Giovanni Battista Steffanini (avskrift av tr. 1621), Lodovico da Viadana (tr. 1623), Stefano Bernardi (tr. 1623) och H. Praetorius (tr. 1622). I Västerås finns avskrifter av verk av Samuel Scheidt och Michael Praetorius, men även av Andreas Dübens *Pugna Triumphalis* till Gustav II Adolfs begravning 1634, varför samlingsbandet åtminstone berikades på 1630-talet (Molér 1917, nr 70).

Säkra belägg för repertoar med generalbas finns inte före 1633. Inventariet i Västerås från detta år innehåller Michael Praetorius' *Polyhymnia* (1618–19) för 21 eller fler stämmor i 2–6 körer med generalbas i 15 stämböcker (se ill. s. 283). (Denne tyske tonsättare, samtida med Scheidt, Schein och Schütz, är annars mest känd för sina bearbetningar av protestantiska koraler i samlingen *Musae Sioniae* och för beskrivningen av instrument i *Syntagma musicum*.)

JONAS COLUMBUS

Titelbladet till tenor 2-stämma i Västerås skolsamling med musik av Hieronymus Praetorius, utskrivet av Jonas Columbus i Västerås (med påskriften »J. S. C. Sch. A. Cantor«).

Jonas Columbus (vars son Samuel Columbus författade *Odae Sveticae*; se bl.a. s. 337) är en personlighet som påverkat musikutövningen i både Västerås och Uppsala.

Från 12 års ålder gick Jonas Columbus i skola i Västerås och var redan då inriktad på musik. I sin självbiografi säger han: »Mycket fick han utstå, han tiggde sitt bröd och frös, han som ville bestiga Euterpes boning» (Linköpings stadsbibliotek; cit. efter Kyhlberg 1974, s. 150). Efter skolstudier i både Trondheim, där hans far en gång fått god undervisning, och Köpenhamn blev han 1613 student i Uppsala. Han prästvigdes och blev vice pastor i Leksand. 1617 blev han rector cantus i Västerås. Där fanns tre namngivna musikanter: diskantisten »Martins telnings», senare hovmusikant, Laurentius Laurentii Svillingius, framstående basunblåsare och stråkmusikant som tydligen var lärare för skolans instrumentensemble, och Simon Benedicti Arbogensis, en duktig sångare med vibrato. De understöddes av organisten Hans Har-

tenbeck. 1622 sändes Columbus till Tyskland för att inhandla instrument och noter. Hemfärden gick över Hamburg, där Columbus stannade – »den vackra musiken var orsak därtill». Uppenbarligen var det för att lyssna till Hieronymus Praetorius, vilken var verksam som organist i S:t Jacobi, som Columbus drogs dit. Praetorius' flerköriga venetianska stil kom genom Columbus att odlas såväl i Västerås, där han själv anlade stämböcker (se ill. ovan), som i Uppsala.

Columbus flyttade till Uppsala 1625 som professor »poeseos et musices» (till 1630). Från 1627 finns notiser om att en vokalensemble existerade och »H.M:tet hafwer befalt sijna musicanter att komma til Upsala, att instruera studiosos in musicis, och corrigera den inflexibilem vocem» (UUB, Akademiska kons. prot. 26/5 1627; cit. efter Kyhlberg 1974, s. 155). Columbus föreläste även i musik, vilket en students anteckningar med titeln »Synopsis musicae» vittnar om.

I sådana verk inleddes ett samarbete mellan skolan (rector cantus) och stadens musikanter (organisten), som visade sig bli till den senares förmån; organisten kom som redan framgått inte sällan att bekläda även rector cantus-tjänsten, och detta visar sig i samlingarnas repertoar. Från 1630-talet finns verk av den i Sverige rikligt företrädde Rostockkantorn Daniel Friderici (se s. 276). Hans tryckta verk har funnits i Västerås, Stockholms storskola och Örebro, medan avskrifter påträffas i Linköping och Växjö. I Skånelandskapens skolor finns utöver den gängse repertoaren den danska *Pratum Spirituale* (1620) av Mogens Pedersen. Denna samling 5-stämmiga bearbetningar av gregorianska melodier och lutherska koraler i den danska psalmboken användes ända fram till 1680-talets försvenskingsprocess och var avsedd för praktiskt bruk inom gudstjänstfirandet.

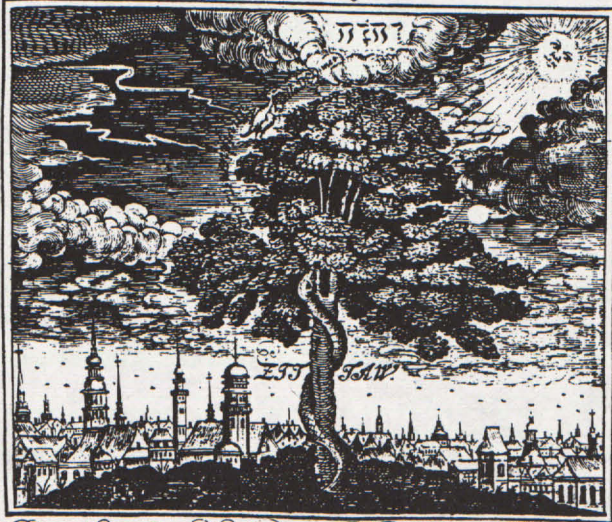
Från 1640-talet tillkom i Västeråsskolans musikaliebestånd verk av Andreas Hammerschmidt. Dennes *Kirchen- und Tafelmusic* (1662) finns i var och varannan skola och han är den över huvud taget mest representerade tonsättaren i alla 1600-talets skolsamlingar.

Under andra hälften av 1600-talet hade många skolor svårigheter med att upprätthålla en stor musikensemble för att framföra mångstämmig musik. Det blev därför allt vanligare att yrkesmusiker anställdes för att sköta musiken i kyrkan. I Storkyrkan i Stockholm anställdes t.ex. tre sångare, som jämte rector cantus ledde kyrkosången eller tillsammans med de redan anställda stråkmusikanterna utförde figuralmusik. I de städer där det fanns stadsmusikanter blev kyrkomusiken en av deras huvuduppgifter. Stadsmusikanternas förbindelser med kyrka och skola blev därför många och nära.

Vid gymnasier och skolor utökades repertoaren samtidigt som den redan föreliggande notsamlingen fortsatt användes. De verk som finns i Växjö tryckta på 1630- och 40-talen är för en begränsad besättning med generalbas, bl.a. Scheidts *Liebliche Kraft-Blümein* (1635) för 2 röster och basso continuo, samt Johann Schops *Himmliche Lieder* (1-5, ny upplaga 1642-43) för en röst och generalbas. Om de verkligen använts är okänt. De Hammerschmidt-verk som trycktes efter trettioåriga krigets slut har emellertid »full» besättning igen. De nio samlingarna i Växjö (tr. 1649-71), tillsammans ca 200 upp till tolvstämmiga motetter, andliga konserter o.s.v., kan troligen sättas i samband med Erlandus Magni Collianders tid som rector cantus. Denna repertoar har av allt att döma fortsatt att vara i bruk till början av 1700-talet.

De enda verk från mitten av 1600-talet som återstår av Israel Olai Leimontinus' insatser i Kalmar 1653-77 är Schops *Neue himmlische Lieder* (1-5, ny upplaga 1652). Men enligt inventarium 1660 fanns där 29 samlingar, varav några i handskrift. Tillskott fram till nästa inventarium 1669 utgjordes av inte mindre än 19 samlingar.

Andreas Hammerschmidts
 Kirchen- und Tafelmusic
 Darinnen
 i. 2. 3. Vocal und 4. 5. 6.
 Instrumenta
 enthalten
 in
 Verlegung des Autoris
 Dritte Stimme

Mit Ihm Sachß. special-Privilegio
 Gedruckt bey Johanni Caspari Dehner. J. 6. 6 2

München 1662

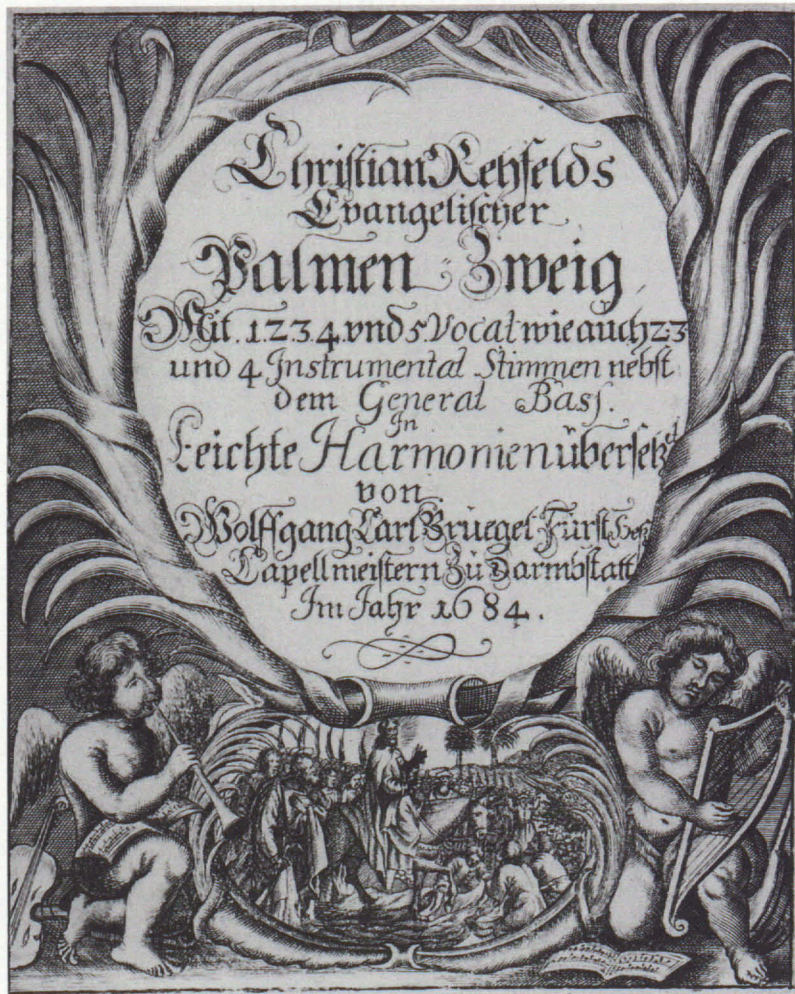
Ill.: Titelsidan till Andreas Hammerschmidts *Kirchen- und Tafelmusic* (1662), med utsikt över den tyska staden Zittau där tonsättaren var verksam. I förgrunden står paradiset träd kring vars stam ormen ringlar sig. På en av grenarna sjunger en svan »Invidiam nil curo. Psallo Deo meo» (Avunden aktar jag för intet. Jag sjunger till min Gud).

Under 1650-talet inköptes i Västerås verk av Scheidt (tr. 1622), G. B. Chinelli, G. Finetti (1631) – även i Malmö enligt inventarium 1674 – och L. da Viadana (1626), d.v.s. av katolska italienare, och dessutom bl.a. Philip Dulichius, *Centuria harmoniae sacrae* (1607–30). Detta var musik med några decennier på nacken.

På 1660-talet fanns där Hammerschmidts *Geistliche Moteten und Concerten* (1646). Dateringen framgår av en förteckning i volymerna på elever vid skolan. Av de 40 styckena har 24 försetts med svenska översättningar. I Strängnäs inventarium från 1667 återfinns sex nya samlingar tryckta 1640–54, bl.a. Ambrosius Profius' *Geistliche Concerten und Harmonien* (1641–46), som är en antologi med musik av italienska tonsättare. Samma antologi fanns också i Malmö 1674. Men avskrift av tryck eller andra handskrifter fortsatte att praktiseras. Lektor Magnus

Ill.: Titelbladen (se även höger sida) i Wolfgang Carl Briegels *Christian Rehefelds Evangelischer Palmen-Zweig* (Frankfurt a.M. 1684).

Här uppges att Briegel är kapellmästare vid hovet i Darmstadt och att verket har fem vokalo och fyra instrumentalstämmor samt generalbas.

Jonae Salanus i Skara inköpte år 1644 »5 st. oskreffna böker att skriffua discant uti them. Dieäknarna skreeffuo them. 3 Rdr.» (Enligt dagboksanteckning; cit. efter Kyhlberg 1974, s. 197.)

I Västerås kunde Samuel Elfving (rector cantus 1672–76) mottaga en donation av biskopen Nicolaus Rudbeckius bestående av Samuel Capricornus' berömda *Jubilus Bernhardi* (1660). Sannolikt på 1670-talet införskaffades Georg Arnolds *Psalmi vespertini* (1663) samt två rent instrumentala verk, Dietrich Beckers *Musicalische Frühlings-Früchte* (1668) och *Hora decima* (1670) av Johannes Pezelius.

Laurentius Staffander, director musices et cantus i Västerås 1678–87, gjorde 1683 anteckningen: »Liber Scholae Aros. L[aurantius] S[taffander] D[irector] M[usices] A[rosiensis]» i Hammerschmidts *Gespräche*

Christian Rehefelds
Evangelischer

Palmen-Zweig/

Bestehend

In Biblischen Kern-Sprüchen/
und darauß gesetzten Oden/
Über die Jährliche

Haupt-Feyer und Sonn-
tägliche Evangelien.

Mit 1, 2, 3, 4, und 5, Vocal-wie auch 2, 3, 4, und 5,
Instrumental - Stimmen / nebst dem Gene-
ral-Bals.

In leichte Harmonie verfasst

Von

Wolfgang Carl Briegleb / Fürstl.
Hess. Capellmeistern zu Darmstatt.

Frankfurt am Mayn/

In Verlegung Johann David Zünners/
Bedruckt zu Darmstatt bey Henning Müllern/

Im Jahr Christi M DC LXXXIV

über die *Evangelia* (1655–56). Påföljande år fick han av domkapitlet pengar att inköpa den alldeles nyutkomna Wolfgang Carl Briegels *Christian Rehefelds Evangelischer Palmen-Zweig* (1684) samt äldre litteratur av honom och den beprövade Hammerschmidt. Möjligen har också Daniel Fridericis *Deliciae juveniles* (1654) tillförts samlingarna först på 1680-talet att döma av ägaranteckning.

Till Strängnäs gymnasium donerade Johannes Laurentii Drossander 1681 fyra samlingar av Hammerschmidt tryckta 1639–78. På 1680-talet inköptes där Daniel Speers *Evangelische Seelengedanken* (1681–82; i inventariet 1696). Samlingen innehåller ca 100 vokalverk med ackompanjemang avsedda för hela kyrkoåret. 1696/97 inköptes två samlingar av Briegel, det slutande 1600-talets stora namn i skolorna.

MUSIKALIER I STOCKHOLMS STORSKOLA

Sequentes libri Musicae sub Clarissimis D.D.
Rectoribus scholae. M. Andreae Lewestadii, 43
M. Petro Livonio, M. Nicolao Störmmann 24. 25.
et Cantore Nicolao Hiller, ex pecunia Disstan-
tus comparati sunt.

Cantiones sacrae Samuelis Scheidt, in 4to libri 16. cum

Basso Generali in folio.

Apparatus Musicus Johannis Wadlmayr, in 4to libri 20.

Ambrosij Profij sacrarum cantionum quarta pars ex variis
Auctoribus collecta. Item Corollarium Eiusdem, et Psal-
mi Iohannis Werlini, in 4to libri 9.

Deliciae iuveniles Danicis Friderici. Libri 4.

Johan Sjöqvist och Johänn Wirsbauchs concertor. Lib. 7.

Vestibulum Hortus Harmonici Henr. Grimmi. Lib. 4.

Musicalischer Andachten Dittor Isid. Andreae Hammerseghmidt,
Item Jacob Lönnrods neuer geistliche concerten, et concertus
sacri Thomae Sellii. Libri 7.

Psalmi Concertati Petri Lappii Itali, in 4to Libri 6. cum
Tabulatura in folio descripta pro Organo.

Promptuarium Musicum Johannis Bonfridi, in 4to libri 4. cum
Basso Generali in folio.

Motetti sacri Aegidii Henrici in 4to Libri 6.

Symphoniae sacri Henrici Sagittarii, in 4to Libri 6.

Motetti Alexandri Grandi, in 4to Libri 5.

Kirchen- und Tafel Musik Andreae Hammerseghmidt
in 4to Libri 9.

Missa, psalmi et Moteta Antonii Scherers: Item Sacrae
cantiones Ambrosij Reineri: Fasciculus Musicus A-
gricola et Moteta Christoph. Schumann. in 4to Libri 9.

Psalmi

Psalmi vespertini Georgii Arnoldi, in folio libri undecim.

Ode Gaethlicae Valentini Molitorii, in 4to libri undecim.

Jubilus Bernardi sine sacra cantiones Samuelis Capri-
Corni, in 4to libri 16.

Psalmi Johannis Melchioris Glette, in 4to libri 17.

Tempore Clarissimi Rectoris, M. Andreae Lewestadii
habe quaedam seu frembona, ut vocant, Altitia Gedano
acquistata est didodecim imperialibus, circa annum 1667.

Förteckning från 1680 över inköpta musikalier
till trivialskolan i Stockholm.

(Stockholms stadsarkiv; Trivialskolans arkiv,
vol. CI.)

Stockholm var under 1600-talet inte stifts-
stad utan lydde under Uppsala ärkestift. I Stor-
kyrkan utfördes figuralmusiken (den flerstäm-
miga musiken) av trivialskolans (Storskolans)
elever under ledning av conector eller rector
cantus tillsammans med organisten.

Från 1680 föreligger en förteckning på not-
böcker inköpta till trivialskolan för medel in-
samlade genom diskanterande under bl.a. rec-
tor cantus 1659–88, Nicolaus Hiller (Stock-
holms stadsarkiv. Handlingar rörande trivial-
skolan C I; se Solders & Wiberg 1951, s. 47 f.).
Organist under denna tid var hovkapellmästa-
ren och organisten i Tyska kyrkan Andreas Dü-
ben (1649–63) och Martin Decker d.ä. (1663–
89). Dessa 25 musiktryck, som uppges vara in-
köpta tidigast 1659, har tryckår mellan 1619 och

1668. Det rör sig om flerstämmig musik (instru-
ment och generalbas) på latin (även tyska) av
italienska, österrikiska och fr.a. tyska tonsättare
– i stort en repertoar som har likheter med an-
dra skolors under samma tid. Inget av detta är
dock bevarat till våra dagar.

Från Ludert Dijkman tid som director mu-
sices finns däremot noter i behåll: han sålde
dem till Uppsala akademiska kapell, när den
flerstämmiga musiken med hans kyrkas egna
krafter lades ner. I stället engagerades från pås-
ken 1706 hovmusikanter under Anders von Dü-
ben att upprätthålla musiken i kyrkan. Så sent
som 1702 hade Dijkman inköpt Nicolaus
Niedts *Musicalische Sonn- und Fest-Taglust*. I
försäljningen ingick även Johann Kriegers
Musicalische Ergetzlichkeit (1–3, 1684) och broden
Johann Philipp Kriegers arior ur tre sångspel.

Kör I

Ego flos campi et li - li - um convalli - um, et li - li - um convallium,

Kör II

Ego flos campi et li - li - um convalli - um, et

Skolensemblen utanför gudstjänsten

För städernas officiella behov av festivitas användes, som alltid, skolensemblen. Från Örebro vid pingsten 1616 berättas att skolorgdomen samlat blommor och löv på landet och intågar i staden i procession, sjungande *O Gudh wij lofwe tigh* (Te Deum). På torget delar de sig i två grupper och sjunger den åttastämmiga motetten *Ego flos campi* (se ex.) och därefter psalmen *Gudh ware oss barmhertig och mild*. Två veckor senare uppför eleverna på planen utanför skolan två »comedier» (se nedan), en på svenska och en på latin, varefter stadens honoratiores inbjuds till ett convivium i skolan. Där serveras 53 rätter, hoptiggda hos stadens borgare, samt 14 tunnor öl, varav rektor försäkrar sig om två och scholarerna dricker ur fyra – dock icke på en gång, meddelar krönikören (en tunna innehöll 125 liter). (Karlsson 1871, s. xxxii.)

Åtskilligt talar för att djäknarna »figurerade» – d.v.s. framförde flerstämmig musik – när kungligheter besökte staden. På nyåret 1624 organiserade magister Johannes Matthiae Franck i Stora Kopparberget ett musikframförande vid Gustav II Adolfs besök. Då sjöngs en motett av Jacob Praetorius (*Venite in hortum meum*) med den nya texten »Salve decus Suecorum Rex Gustave Adolphe» (tr. Uppsala 1625). Den nya texten (av Jonas Columbus) finns både i Uppsala och i Västerås. Motetten har i Västerås försetts med ytterligare en text, som hänför sig till drottning Kristinas besök 1646: »Salve decus Suecorum Regina Christina» (Var hälsad drottning Kristina, Sveriges prydnad; se ex. 3).

Ex 2: Jacobus Handl (Gallus), motett *Ego flos campi*, början av andra körens sopranstämma ur en stämbok från 1598 i Västerås stifts- och landsbibliotek; samt partituret till samma motett i modern notskrift. Texten är hämtad ur Höga visan 2, »Jag är ett blomster i Saron, en lilja i dalen».

toar som annars vid gudstjänsterna. Att det även fanns särskilda, till bröllop komponerade musikstycken framgår bl.a. av handskrivna tillägg till Gallus Dresslers *Opus sacrarum cantionum* (Nürnberg 1577; anskaffad i Västerås 1610). Bland ett hundratal sakrala motetter m.m. finns även sånger med direkt bröllopsanknytning såsom »Sacrum coniugium sic Deus instituit» (Dressler) och »Gudh welsigne tätta huus». Ett tryck från 1680 har i ett bihang stycken för konfirmation, bröllop och begravning (*Musicalischer Lebensbrunn* av Wolfgang Carl Briegel; se ill. s. 295 och 340).

Vid sidan av denna sakrala repertoar fanns i gymnasiebiblioteken också världslig vokalmusik från perioden 1570–1600, främst madrigaler och tyska dryckesvisor av en Orlando di Lasso, Leonard Lechner, Jacob Meiland och Jacob Regnart, men även en mängd italienska madrigaler och franska chansoner. Denna repertoar har förvärvats eller kopierats åtminstone in på 1620-talet trots att den trycktes redan på 1500-talet. Ett användningsområde för denna vokalmusik kunde vara bröllopsmåltider och andra gästabud.

1600-talet är annars inte rikt på publicerade samlingar med världslig vokalmusik passande för skolensemblerna. I Linköping fanns enligt inventarium 1655 vokalmusik på italienska av Giulio Bonagiunta införlivad under den driftige Ericus Erics Bröms' tid (1633–65). Tyska församlingens i Stockholm rector cantus, Johann Stockmann, inköpte 1668–69 en samling världslig vokalmusik tryckt i Leipzig 1663 (Sebastian Knüpfers *Lustige Madrigalien und Canzonetten*).

Från mitten av 1600-talet finns ett rikt material i form av s.k. personverser, d.v.s. hyllningsverser i samband med personhögtider som bröllop och födelsedagar, som ofta skolensembler fick till uppgift att framföra. Personverserna kan ha ett stort musikhistoriskt värde då de ofta innehåller uppräknningar av musikinstrument, av den tidens populäraste danser och musikgenrer, vilka ansågs höra till ett ståndsmässigt gästabud. Ett femtiotal tillfällestryck är bevarade där även musiken finns noterad. Dessa utgör hälften av de musiktryck fram till år 1725 som anförs i Davidsson (om svenskt musiktryck före år 1750, 1957). Av dessa har ca 15 komponerats av yrkesfolk medan resten tonsatts av anonyma eller namngivna »lärde». Denna typ av hyllningar blev allt vanligare med tiden – fram till 1669 fyrstämmiga, därefter enstämmiga såsom en avspiegling av generalbasvisans genombrott (se s. 260, ex. 14).

När musikinstrument började anskaffas till gymnasierna ställde domkapitlet krav på de elever som fick sådana i sin vård. Fram till 1600-talets mitt meddelade skolan endast mot vederlag tillstånd att bruka instrument och musikalier vid gästabud och dryckeslag i staden och på landsbygden. Denna inkomstkälla för skola och musikanter förbjöds dock i 1649 års skolordning (Davidsson 1977, s. 11).

Ex. 4: *Quadricinium triumphale* för fyra mansstämmor, enbladstryck från Uppsala 1633. Endast några månader före Gustav II Adolfs död komponerade rektor i Västerås, Adolphus Elai Terserus, detta verk för framförande där i september 1632.

Andra komponerande musikledare var Israel Olai Leimontinus i Kalmar, som skrev musik vid Karl XI:s besök 1673, vidare Harald Vallerius i Uppsala, som vid Karl XI:s kröning 1675 komponerade *Gud give vår konung*.

Director musicus Christian Zellinger komponerade musik till jubelfesten 1693 över Uppsala möte och till högtidligheterna vid Karl XII:s kröning 1698. Han komponerade också en sorgemusik till en parentation på drottning Ulrika Eleonoras begravningsdag 1693. Inga av dessa verk är bevarade. Rector cantus i Karlstad, Ludert Dijkman, komponerade 1685 *Lamentum eller En Sorge-Music* till prinsarna Gustafs och Ulriks begravning (utgiven i MMS 5).

QVADRICINIUM TRIUMPHALE.
Adventum Augustissimum p. mem. Svecorum Regis
DN. GUSTAVI ADEODI MAGNI, NERLINGIAM SVEVO.

REJUS NOMINIS SECUNDI ADEODI MAGNI, NERLINGIAM SVEVO.
 sum Civitatem cum Exercitu incolarum ingenit cum laribus primum agrediens, concinnatum, ibidemj. cum an Concinnatus Svecica qui perz. vestire. nodulum.
 Anno 1612. Henric Septendi.

Quod in gratiam aeternae Regis memoriam transportatum, typis & divulgatum Reverendissimo

DN. D. JOHANNI RUDBECKIO

3° missae offert. Et dedicat
 ADOLPHUS ELAI TERSERUS LEZANDERUS

TENOR I. 4. v. **BASSUS I. 4. v.**

P Laudate 1/2: Victori Sveco, Plaudite 1/2: vi-
 clon Sveco, Plaudite Victori Sve co Regi q: 1/2: Regi q: tri-
 umphum dicite 1/2: Gu stavo, Gu stavo,
 plaudite 1/2: christi co lae Plaud. ut sup. Oc cidat im po-
 sit ra bi es 1/2: patriq: Tyrannus 1/2
 casus eat fugiens 1/2: casus eat fugiens

4/4 *Victor Adolphus ovat.* 1/2 1/2 *Plaud. ut sup.*

TENOR II. 4. v. **BASSUS II. 4. v.**

P Laudate 1/2: Victori Sveco, Plaudite 1/2: vi-
 clon Sveco, Plaudite Victori Sve co Regi q: Regi q:
 triumphum dicite Regi q: triumphum dicite Gu stavo, Gu stavo,
 plaudite 1/2: christi co lae Plaud. ut sup. Oc cidat im po-
 sit ra bi es 1/2: patriq: Tyrannus 1/2
 casus eat fugiens 1/2: casus eat fugiens Victor A-
 dolphus ovat. 1/2 1/2 *Plaud. ut supra.*

4/4 *Victor Adolphus ovat.* 1/2 1/2 *Plaud. ut supra.*

Uppsaliz, Excudebat Eschillus Matthiz, Anno M. DC. XXXIII.

Trots att skolan tjänade på att dess musikanter medverkade vid fester inköptes ingen instrumentalmusik eller världslig vokalmusik under denna period. Det fanns troligen inga noter att köpa. Trots skolordningens förbud inköptes nämligen instrumentalmusik när den äntligen börjar publiceras från 1650-talet. I vissa fall har musikledaren, rector cantus, bevisligen införskaffat noterna. I Västerås finns samlingar med tysk instrumentalmusik tryckta 1668 och 1670. I Växjö återfinns fem

Musicalischer Lebens-Brunn/

gequollen aus den fürnehmsten
Kern, Sprüchen Heil. Schrift.
Über die gewöhnlichen Fest- und
Sonntage durchs ganze Jahr/
Meistenthals Gesprächs, Weise eingerichtet/
mit 4. Sing, Stimmen (auch 4. Instrumenten
pro complemento) sambt dem General-Bass.
Nebst einem Anhangetlicher
Communions
Hochzeit, und
Begräbnis, Stück.

Alles zu Gottes Lob und Ehren / und zu Erweckung
erbaulicher Andacht auf leichte Art componirt und
hervor gegeben

Von

Wolfgang Carl Briegeln / Fürstl. Hess.
Capellmeistern zu Darmstatt.

Darmstatt /

In Verlegung Albrecht Ottho Fabers / druckts
Denning Wähler / Fürstl. Buchtrucker /
Im Jahr Christi 1680.

Ill.: Titelbladet till Wolfgang Carl Briegels *Musicalischer Lebensbrunn* (tr. Darmstadt 1680). Det upp-lyser om fyra sång-stämmor som kan kompletteras med instrument.

tyska danssamlingar tryckta 1645–54 för tre instrument med generalbas. Ätminstone Johan Rosenmüllers samling med den tidstypiska titeln *Paduanen, Allemanden, Couranten, Baletten, Sarabanden* (tr. Leipzig 1645) tillhörde gymnasiet ca 1721. I Uppsala lät Olof Rudbeck år 1662–63 inköpa sex tyska instrumentalmusikutgåvor, däremot ingen världslig vokalmusik. Ytterligare instrumentalmusik inköptes först 1692 (Johan Petzelius' *Opus musicum*; tr. Frankfurt 1686).

Ill.: Det fanns ett ceremoniellt drag vid bröllopsmåltiderna påminnande om måltider vid hovet, där instrumental taffelmusik beledsagade de olika rätterna. En bildframställning i Lorenzo Magalottis reseskildring från Sverige 1674 visar tre instrumentalister vid en bröllopsmåltid. Dessa spelar dock inte in steken utan passar på att läska sig med öl eller stämmer instrumenten, måhända för att vara beredda när maten serveras.

Komedier

Professorerna Johannes Rudbeckius (senare biskop i Västerås) och Johannes Messenius övade i Uppsala i sina privatkollegier i början av 1600-talet även komedier med sina elever. Komedier («comoedier») var dramatiska stycken, ofta med musikinslag i form av visor och inlagda danser. Rudbeckius framförde inför akademins spetsar och stadens borgare pjäser av latinska och grekiska klassiker, särskilt av Terentius (*Eunuchus*, 1610, *Adelphi*, 1612, *Phormio*, 1613). Messenius skrev egna stycken, ovanligt nog på svenska: *Disa* (1611), *Signill* (framförd i Stockholm 1612) och *Svanhuita* (1613).

De flesta av dessa skolkomedier tycks ha haft musikinslag, men tyvärr är den mesta av musiken förkommen. Ett musikinslag är dock känt, nämligen från den föreställning av Nicodemus Frischlins latinska komedi *Phasma* som gavs i Uppsala den 2 juni 1640. I mellanakten lät Petrus Johannis Ungius från Kalmar tio ungdomar framföra en visa på svenska i fyrstämmig sättning »Waacher up, wächteren siunger» till Philip Nicolais då i Sverige okända melodi (Kyhberg 1974, s. 207).

Med Urban Hiärnes komedier, bl.a. *Rosimunda* (1665), förflyttar vi oss till pastoralens höviska värld. Komedierna förmodas ha haft form av pastorala maskerader. Olof Rudbeck hade 1651, när drottning Kristi-

na besökte Uppsala, medverkat i ett värdskap, där drottningen enligt vad som berättas agerade kammarpiga och Rudbeck getaherde som blåste på skalmeja. Det mest kända av alla värdskap var det på Jälla gård utanför Uppsala år 1689, då änkedrottning Hedvig Eleonora, drottning Ulrika Eleonora, den sjuårige Karl XII och hans syster Hedvig Sofia tillsammans med Uppsalastudenter och stadens unga jungfrur lekte herdar och herdinnor.

Ill.: Sjungande djäknar och lärare i Johan III:s begravningsståg (se även ill. s. 216). Från sådant hade djäknarna en del av sin bärgning (»likpenningar»), liksom från medverkan vid gillen och samkväm.

Sockengång, licksång och ostiatimgång

Under skolfrierna sändes eleverna ut för att »colligera elemosynam» (insamla allmosorna). Detta uttryck återgick på äldre skick, då tiondet avsett för kyrkans tjänare var en frivillig gåva från församlingsmedlemmarna. På 1600-talet innebar det att eleverna tiggde mat och förnödenheter i sin stad och i byarna i de tilldelade socknarna. Trivialskolans elever besökte socknarna närmast skolstaden och gymnasisterna fick uppsöka längre bort belägna socknar i stiftet. År 1649 inskränktes vandringsterminerna till två om året: i juli månad och vid jul.

Sockengångsmedel skulle i första hand användas för underhåll av skolans byggnader, till de fattigaste bland djäknarna samt till arvoden för bl.a. rector cantus, skolnotarier och musikanter. Det var domkapitlet som fördelade socknarna. När gymnasierna tillkom gjordes omför-

Ex. 5: Flerstämmiga begravningsånger komponerades av lärare och framfördes av musikensemblen. En sådan sång, möjligen komponerad av rektorn i Nyköping, Lucas Gaddius, är »Ode V vocom eller Lijk-sång» över fru Birgitta Gyllenstierna, som sjöngs den 23 april 1654 av »choro musico Nycop[ensis]» (Davidsson 1957, nr 47). Renskriften gjord efter Norlind (1944-45).

delningar av socknarna för att bredda den ekonomiska basen, ibland till förfång för andra skolor som kunde få svårt att överleva.

Socknarna var inte lika rika, men taxerades för normalavkastning. Om några måste dela på inkomsterna från samma socken – detta gällde ofta skolans musikanter – uppdelades den i förgång, »in primis», på sommaren och eftergång, »in secundis», vid jul. Förgången gav bättre utdelning. Djäknerna började med att besöka sockenkyrkan, där han hjälpte prästen att mätta och klockaren att sjunga psalmerna. Därigenom blev han presenterad för församlingsborna, som han sedan besökte för att samla in gåvorna.

Med begravninngar följde liksånger. Den utfördes enligt gammal sed av skolans rektor, lärare och djäknar. Sorgehuset beställde efter sin förmaning hel, halv eller fjärdedels skola för liksången, vilket var ett sätt att visa familjens status. För kyrkans och skolans tjänstemän (däribland organisten) och deras anhöriga var liksången gratis. Alla andra betalade till skolnotarien enligt fastställd taxa. Det blev därmed ett välkommet tillskott till skolkassan (fiscus). Enligt förordning 1633 tillföll 1/3 av likpenningarna skolans rektor. Resten gick till löpande utgifter och anskaffningar av böcker och annan utrustning (bl.a. instrument) till skolan. Under förra hälften av 1600-talet motsvarade »hel skola» i Uppsala 20 par djäknar plus rektor och lärare, i Stockholm 32 par djäknar.

År 1655 beslöt konsistoriet i Stockholm att det skulle vara valfritt att anlita trivialskolan och/eller gymnasiet. För »herrlik», d.v.s. förmögna personer, gällde alltid trivialskola plus gymnasium. Vilken omfattning liksjungningen hade kan illustreras av trivialskolan (Storskolan) i Stockholm. Åren 1630-42 förekom liksjungning vid i medeltal 220 begravingar per år – för hel skola betalades värdet av en tunna öl, som 1630 var 10 daler kopparmynt.

Sången bestod av enstämmiga koraler. Man började vid den dödes port, där prästen sjöng en psalm (utsjungningen) och beledsagade sedan liket under sång till kyrkogården. Där utfördes sång även vid graven. Om likpredikan hölls sjöngs även i kyrkan. Detta gällde inte vid landssorg, då det i enlighet med musikförbudet hölls en s.k. tyst begraving, utan sång. 1688 förbjöds likens utsjungande ur husen, det fick räcka med att sjunga vid graven. Efterlevnaden av detta beslut gick emellertid emot både släktingarnas och skolans intresse, och det gängse bruket fortsatte. I Skånelanden sjöngs även efter dansktiden och fram till 1684 likpsalmer på latin. Först då tvangs man övergå till svenska språket genom ett påbud av lundabiskopen Canutus Hahn.

Fram till ca 1660 komponerades flerstämmiga begravningsånger av lärare och framfördes i kyrkan av musikensemblen (se ex. 5). Därefter komponerades i enlighet med tidens nya musiksmak arior för en eller ett par röster och generalbas.

Jag är beredd att fa-ra hän med fröjd och frid till him-me - len där
 Jag är beredd att fa-ra hän med fröjd och frid till him-me-len där är mitt rätta fos-
 Jag är beredd att fa-ra hän och fröjd och frid till himme - len
 Jag är beredd att fa-ra hän Med fröjd och frid till himme-len där
 Jag är beredd att fa-ra hän Med fröjd och frid him - me - len där är

är mitt rät - ta fos-ter - land där finns min äd - la blods-för - vant.
 ter - land fos - ter - land där finns min äd-la blods-för - vant.
 där är mitt rät-ta fos-ter - land där finns min äd - la blods - för - vant.
 är mitt rät - ta fos - terland där finns min äd - la blods - för - vant.
 mitt rät-ta fos - ter - land där finns min äd-la blods - för - vant.

Ostiatimgång kallades seden för rector cantus och skolans musikensemble att tigga gåvor genom att musicera vid dörrarna i staden. Detta skedde vid större högtider, såsom jul, nyår, trettondag och vid marknader, t.ex. distingsmarknaden i Uppsala i januari/februari. I Linköping stadgades 1645 att på varje instrument (d.v.s. krumhorn, fiol, skalmjeja, basun) skulle gå tre sångare. Dessa smågrupper skulle gå från dörr till dörr (ostiatim) före jul (Luttu 1968, s. 22). Vid jultiden bar djäknarna, åtminstone i tidigare skeden, sina vita korkåpor, något som är upphovet till stjärngossarnas och senare Luciasångarnas vita klädsel. I detta sammanhang torde just stjärngosspel ha framförts vid trettondagen, då de heliga tre konungar följde stjärnan till Betlehem. De älds-

ta bevarade julspele från vårt land är skoldramer såsom Hans Olofssons *Een lijten andeligh Tragoedia Om the tree wijsa män* (1635).

Ostiatimgången uppskattades inte alltid. I Åbo inskränkte magistraten år 1645 rätten till ostiatimgång till ett enda tillfälle, antingen allhelgonatid (1/11) eller Andreasdagen (30/11) (Bonsdorff 1904, s. 220).

Ill.: Tuppen leder
sången i skolan, bild
hämtad från en svensk
ABC-bok (tr. Stock-
holm 1692).

UNIVERSITETEN

Under Gustav II Adolfs regeringstid genomfördes en upprustning av den högre undervisningen på initiativ från Uppsala möte 1593. År 1624 donerades de s.k. Gustavianska arvegodsens till Uppsala universitet, som därigenom kunde knyta till sig och avlöna dugliga professorer. År 1632 grundades rikets andra universitet i Dorpat (nuvarande Tartu) genom ombildning av det 1629 grundade gymnasiet. År 1640 ombildades även gymnasiet i Åbo till Åbo akademi. Lunds universitet i de till Sverige fogade Skånelandskapen invigdes 1668. Genom erövringarna i Nordtyskland kom även universitetet i Greifswald i Pommern att lyda under Sverige fr.o.m. 1630-talet och ända fram till 1815. Det fortsatte dock att vara ett universitet huvudsakligen för tyskar.

Universitetet kunde erbjuda högre undervisning på närmare håll än de utländska universitet svenskarna sedan länge hade besökt, även om sådana utlandsstudier inte upphörde helt. De nya svenska universiteterna var därtill ett hjälpmedel att införliva de nya provinserna i det svenska väldet. De gav även riket högre anseende i den vetenskapliga världen.

De flesta som besökte universitetet siktade på en karriär i kyrkans tjänst. De följde därför föreläsningar i de teologiska och filosofiska fakulteterna för att i bästa fall ta en filosofisk magistergrad. Vanligen avbröts studierna efter några år, varefter studenten återvände till sitt gymnasium för att där få praktisk prästutbildning och prästvigas för tjänst i sitt stift.

Söner till adelsmän och förmögnare borgare, som siktade på en karriär i statens tjänst besökte föreläsningar i politik och vältalighet samt exercitiemästarnas övningar (se närmare nedan). Adelsstudenterna deltog inte i figuralmusiken vid universitetet. Undervisningsformerna vid universitetet i Uppsala, liksom vid alla andra universitet, bestod av professorernas föreläsningar och seminarier. Utbildningen kunde avslutas med en offentlig disputation, försvar av en avhandling (dissertation). Även på musikens område förekom några avhandlingar tillkomna åren

(forts. s. 304)

OLOF RUDBECK OCH MUSIKEN I UPPSALA

tr

Hoo hoo ä-ro then-ne som uth-i the hwi-ta klä-der kläd-de ä - ro,

och hwa-dan ä-ro the kom-ne, och hwa-dan ä-ro the kom-ne, Then-ne, then - ne ä - ro

Then-ne, then - ne ä - ro

the som kom-ne ä - ro uth-ur stor be-drö-wel - se, then - ne ä - ro

the som kom-ne ä - ro uth-ur stor be-drö-wel - se,

the then - ne ä-ro the then - ne ä-ro the som kom - ne ä-ro

then - ne ä-ro the then - ne ä-ro the, then - ne ä-ro the som kom - ne ä-ro

6 7 # # 5 4 3 2 #

Ex. 6: Olof Rudbeck, SORG- OCH KLAGESÅNG, början av musiken i modern notskrift (UUB; vok.mus i hdskr. 140)

Olof Rudbeck musicerar med sin familj, från vänster sonen Olof (med klavikord), hustrun Wendela, sonen Gustaf och dottrarna Johanna Christina och Wendela (Svenska porträttarkivet).

Universalsnillet Olof Rudbeck (Olaus Rudbeckius) lämnade inte något fält oprövat. Som son till biskop Johannes Rudbeckius fick han sin grundläggande skolgång i Västerås, där han besökte gymnasiet 1644–47. Då sades han mest ha ägnat sig åt att utbilda sig som sångare och instrumentalist. Efter medicinstudier vid Uppsala universitet disputerade han på blodomloppet år 1652 och publicerade sin avhandling om lymfkärlen 1653. Under studietiden hade han enligt egen utsago »warit under musicen». Med stipendium från drottning Kristina och Axel Oxenstierna studerade han medicin i Leiden 1653–54. Vid hemkomsten blev han anställd vid universitetet i Uppsala 1655, ordinarie medicinprofessor 1660 och pensionerades 1691.

Han blev i Uppsala bekant för sin vackra och starka röst och framträdde även som tonsättare. Till välgöraren Axel Oxenstiernas begravning i Stockholms storkyrka 1655 komponerade han *Sorg- och klagesång*, en dialog för två röster och generalbas (MMS 5). Till Karl X Gustavs jordfästning 1660 skrev han *Samtalet emellan Gudh, Konungen och Landet* (endast texten i behåll).

Från 1662 ingrep Rudbeck aktivt i akademis-

ka kapellets organisation, ekonomiska villkor och repertoar samt (senare tillsammans med Harald Vallerius) i korallboksarbetet (se s. 254).

Professor Rudbeck var dock en bångstyrig och självsvaldig person som ingen riktigt rådde eller vågade sig på. Många av de musikalier och även instrument som inköptes av bibliotekets eller andra medel hade Rudbeck till låns och vägrade att återlämna eftersom de kom till användning vid »konserter» i hans hem. När Uppsala stadsbrand 1702 drabbade även hans hus gick därför en hel del till spillo.

Begreppet »konserter» kan också ha haft betydelsen övning. Möjligen övades bl.a. »danse et maintien», d.v.s. konsten att föra sig. Sättet att gå och att hälsa påminde om motsvarande åtbörder i den då ceremoniella baletten och var utmärkande för en eftersträvad förkonstlad livsstil fjärran från den bondska naturen.

Rudbeck deltog i universitetets administration, flera gånger som rektor. År 1686 i maj fick Rudbeck kungens tillstånd att använda dansmästarens och fäktsmästarens löner »för sitt botaniske verks förfärdigande». Ätminstone dansmästarens tjänst var då obesatt.

1674–1728. Harald Vallerius, som var rector cantus 1675–90, blev 1684 professor i matematik. Han författade en avhandling om ljudet samt om tonarter och taktarter. Sonen Johannes skrev 1702 en avhandling om danssjukan, som ansågs kunna bryta ut efter ett stick av tarantulaspindeln (speciella danser följde i danssjukans spår). En avhandling om antikens och medeltidens kyrkomusik skrevs av Johan Arendt Bellman, den berömda Carl Michaels farfader. Slutligen ventilerades under Eric Burmans presidium tre musikteoretiska avhandlingar. Burman var sedan 1719 universitetets director musices och blev 1724 professor i matematik (se vidare vol. II, s. 159).

Ill.: Gustavianum i Uppsala, detalj efter Dahlbergh.

Uppsalas musikensemble

De studenter som deltog i figuralmusiken i Uppsala gick vidare till prästtjänster. Dessa musikbegåvade studenter var inte sällan fattiga och helt beroende av de stipendier och andra inkomster som musikutövningen gav.

I Uppsala hade aldrig något gymnasium inrättats. Elever som ville studera vidare gick från trivialskolan direkt till universitetet. *Chorus musicus*, den flerstämmiga ensemblen, bestod av diskantister från trivialskolans högsta klasser och i övrigt av studenter – till en början utslutande av sådana som tillhörde ärkestiftet. Även rector cantus skulle tillhöra detta stift. Skolans i ordningen andre rector cantus, Olaus Johannis Becchius, fick 1639 in 16 figuralmusikanter »under skolan», d.v.s. med rätt till sockengångsmedel. Han utbildade sig också i Linköping hos rector cantus Ericus Erici Bröms att spela på basun, fiol, dulcian och pipor. Han införskaffade motsvarande instrument till ensemblen, som därför i fortsättningen var både vokal och instrumental. Det fanns därefter 15–20 medlemmar i chorus musicus. Från 1638 fanns i domkyrkan för första gången på länge en funktionsduglig orgel på orgelläktaren. Där var musikensemblen placerad vid framförandena.

År 1662 förlorade organisten sitt privilegium som gästbudsspelman genom en aktion av Olof Rudbeck. Detta privilegium från åtminstone 1630-talet överfördes helt mot gällande praxis till rector cantus Carolus Petri Wallinius, som efterträddes av den likaledes duglige Harald Vallerius (1675–90), som i sin tur efterträddes av organisten, lutenisten och tonsättaren Christian Zellinger (1690–1718), med titeln director musices. Därefter återgick gästbudsprivilegiet till organisten.

Exercitiemästare

Det förnämsta tecknet på bildning och världsvana var ett korrekt sätt att föra sig och göra reverenser. Den tidens gester och manér påminde inte så litet om turerna i hovbaletterna. Därför anställdes den franske dansmästaren Antoine de Beaulieu på Riddarhuset år 1637 (se s. 324).

Ett liknande uppdrag hade de s.k. exercitiemästarna vid universiteten, personer som betydde en hel del när det gällde att locka adliga studenter dit. Under perioden 1633–54 låg också 320 adliga studenter i Uppsala. Därför anställdes språkmästare i franska, italienska och spanska samt fäktmästare, dansmästare och voltigermästare (avancerad ridning). I Uppsala var Johan Wedige från 1638 med viss oregelbundenhet anställd som dansmästare. Johan Duvall blev dansmästare år 1663 (till 1679), när exercitieverksamheten blev mer livaktig. År 1666 hade han 18 adliga elever, som dansade och spelade luta, uppräknade i ett brev av Olof Rudbeck till rector illustre Magnus Gabriel De la Gardie. Fäktmästaren hade samtidigt 24 elever och stallmästaren 10. Ett särskilt exercitiehhus byggdes 1685 (där nu Uppsalas universitetshus står). Vid landets övriga universitet var förhållandena likartade (om exercitiemästare, se vidare vol. II, s. 159 f.).

Universitetens musikrepertoar

Behovet av flerstämmig musik var i universitetsstädernas kyrkor inte annorlunda än i andra städer när det gällde sedvanligt gudstjänsfirande. Universitetsstädernas repertoar var därför i stort sett densamma som i stiftsstäderna. Därtill kommer den musik som musikledarna själva komponerade, ej sällan i samband med universitetets festligheter, vilka i regel delvis förlades till domkyrkan.

Vissa personligheter har dock kommit att sätta sin prägel på Uppsalas musikliv, inte minst som driftiga musikledare. Under Jonas Columbus' tid 1625–30 införskaffades sannolikt den av honom högt skattade Hieronymus Praetorius' samlade verk (1616–25; i UUB med vokaltexter översatta till svenska). Samma volymer innehåller även handskrivna tillägg från 1650-talet med venetiansk flerkörig musik av Giovanni Gabrieli, en genre som under hela seklet var särskilt omtyckt i Uppsala av akademiens rectores musices. Mycket har annars gått förlorat. Vi vet inte vilka diskantböcker Christiernus Henrici Alsinius inköpte i Stockholm 1641 och inte heller vilka 30 volymer gamla sångböcker som avses i inventariet 1674.

Däremot finns det detaljkunskap om de musikalier som inköptes 1662–63 av Olof Rudbeck, trots att inte alla finns i behåll (Davidsson 1969). Många har blivit flitigt använda, vilket framgår av införda svenska texter och slitna sidor. Med ett slag hade akademiska kapellet fått Sveriges största och modernaste notbibliotek utanför hovet. Det innehöll musikalier tryckta i Tyskland från 1642 till 1663. Ytterligare 11 titlar med tyska tonsättare inköptes år 1665 av Rudbeck. Av dessa var minst tre instrumentala.

På 1680-talet inköptes fyra samlingar av den tidsenlige Wolfgang Carl Briegel, av Johan Chilian Heller och Johannes Pezelius' *Deliciae*

Ill.: Academicus Upsaliensis. Fantasibild av en Uppsalastudent. Kopparstick av J. Fr. Leopold ca 1700 (UUB).

musicales, en instrumentalmusik som användes flitigt under Vallerius' tid som rector cantus. Efterträdaren Zellinger inköpte 1692–93 ytterligare verk av Pezelius samt av Johann Caspar Horn. När han 1706 beklagar sig över att det inte sedan dess köps in musik »och örat fuller obehageligt at bruka alltid detsamma» får han köpa de musikalien som Stockholms storkyrkas director musices, Ludert Dijkman, erbjudit honom (se s. 290). Därmed lämnades definitivt den venetianska flerkörigheten till förmån för solörster med ackompanjemang. I linje med detta inköptes några år senare musikdramatiska verk av Stefano Landi, Michelangelo Rossi och av tidens störste, Jean-Baptiste Lully.

Den kyrkliga repertoaren användes i domkyrkan under årets 18 speciella kyrkliga festdagar liksom i övriga stiftsstäder. Dessutom skulle kapellet medverka när det två gånger om året var rektorsbyte (november och maj, från 1655 december och juni) samt vid firandet av segrar och sorgegudstjänster över kungliga personer. Detta överensstämde helt med bruket i stiftsstäderna. Inte heller uppvaktnings- eller betydande personer på besök vid universitetet eller framträdanden på distingsmarknaden skilde sig från bruket i stiftsstäderna.

Finland och provinserna

I Dorpat (Tartu i nuvarande Estland) grundades i oktober 1632 rikets andra universitet på Johan Skyttes tillskyndan. Under perioden 1632–65 besöktes universitetet av ca 500 studenter från egentliga Sverige, framför allt smålänningar. År 1690 infördes den svenska kyrkolagen och samma år återupptogs undervisningen som legat nere. Akademin försågs med svenska professorer och det bestämdes att den officiella korrespondensen skulle föras på svenska för att vänja den livländska adeln vid detta språk.

Vid universitetet höll Jacob Lotichius år 1639 en *Oratio de musica* (Sais 1978). Denne Lotichius från Königsberg omnämns i början av 1600-talet i Rostock och blev så småningom kantor vid Domskolan i Riga (kompositioner av honom finns i UUB).

När Åbo gymnasium ombildades till universitet år 1640 drog det till sig elever från det svenska kärnriket på ett liknande sätt som det något äldre universitetet i Dorpat. Vid Åbo akademis invigning den 15 juli 1640 utfördes vokal- och instrumentalmusik, bl.a. »O Gud vi lova dig» för flera körer (troligen ett *Te Deum* av M. Praetorius). Detta är ett vittnesbörd om att en chorus musicus redan då fanns att tillgå, troligen bestående av gymnasister och stadens musikanter. Några av de medverkande fick stipendier härför i efterhand. Stipendier till de studenter som musicerade vid rektorsbyten, orationer o.s.v. var därefter regel, men stipendierna var likväl färre än i Uppsala. Avvikande från Uppsala inrättades inte på 1600-talet någon särskild director musices-syssla vid

Åbo akademi. Dock mottog Johannes Salmenius, sedermera kyrkoherde i Viborg, åren kring 1670 arvoden för att han under några år ledde sången. Även andra kortvariga sångledare är kända, såsom Isaac Wasbohm 1696–97, som hade studerat i Uppsala, och som efterlämnat en volym med klavermusik (nu i LUB). I övrigt samverkade akademien med den stadsmusik som förestods av organisten (om denna, se s. 249).

Lund

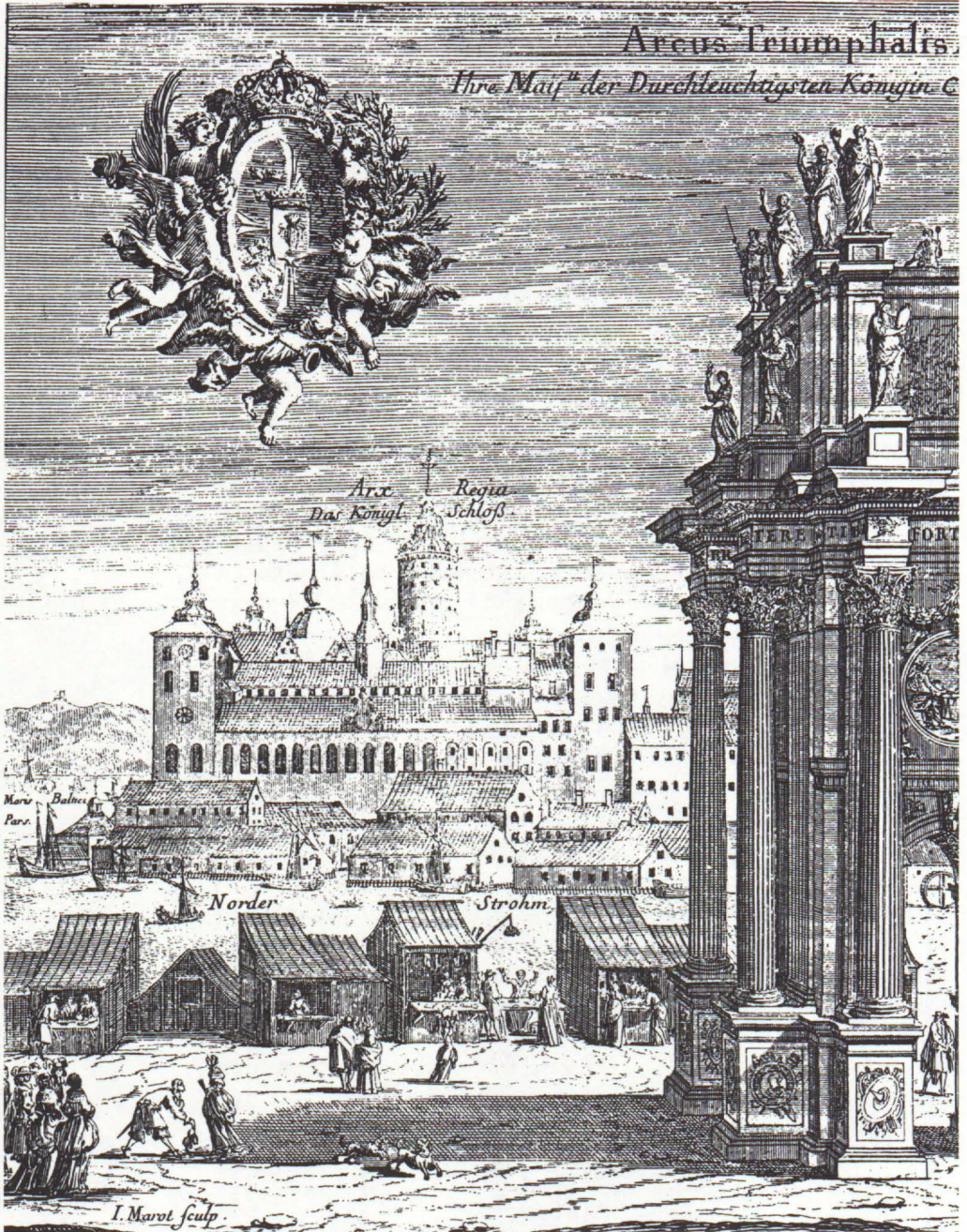
Det sist tillkomna universitetet grundades i Lund 1666. Invigningen 1668 skedde med pompa och ståt. I domkyrkan uppfördes musik av ett 50-tal sångare, 30 stråkinstrument, 12 sinkor, 12 basuner och 12 flöjter. Ensemblen var hopsatt av folk från både Lund och övriga Skåne. Detta var extraordinära resurser. Domkyrkan hade knappa tillgångar vid denna tid och organisten fick inte ut sin lön på tre år (domkapitelprotokoll 2/12 1664). Vid kyrkoårets högtider var det katedralskolans elever som under rector cantus svarade för figuralmusiken. Från ca 1670 verkade den från Lübeck invandrade stadsmusikanten och violinisten Gregorius Zuber (se s. 370) och hans son David Petersen vid både skola (som instrumentallärare), kyrka (musikanter) och universitet. I praktiken uppgick både katedralskolan och gymnasiet i universitetet när detta grundades.

Universitetet stängdes på grund av Skånska kriget 1676–79 för att officiellt komma igång igen 1682. Vid denna tid igångsattes även en omfattande försvenskningsprocess av det forna danska området. De musikaliska resurserna var mycket begränsade för en universitetsstad, och kom så att förbli till mitten av 1700-talet då ett akademiskt kapell inrättades efter upsaliensiskt mönster (se vol. II, s. 164 f.). Vid officiella högtider inhyrdes därför ofta musikanter från t.ex. Malmö, som vid firandet av Ulrika Eleonoras tronbestigning 1719.

Såsom vid de övriga universiteterna inramades de egna högtiderna med musik – t.ex. Karlsdagen (28 januari, universitetets invigningsdatum och särskilda högtidsdag) och rektorsbytena två gånger om året. Repertoaren från svenska tiden före akademiska kapellets tillkomst är obekant. Den kan dock inte ha skilt sig avsevärt från repertoaren i stiftsstäderna eller vid Uppsala universitet fränsett den ringa besättning som kunde åstadkommas.

Ill.: Lund, detalj efter Dahlbergh

ARCUS TRIUMPHALIS AUGUSTISSIMAE REGINAE CHRISTINAE.
Triumfbåge (beskuren här) vid drottning Kristinas födelse med slottet Tre kronor i bakgrunden och folkets bodar på hitsidan av strömmen. (Detalj efter Dahlbergh.)